

**“КЫРГЫЗ –АТА” МАМЛЕКЕТТИК УЛУТТУК ЖАРАТЫЛЫШ ПАРКЫНЫН
АЗЫРКЫ УЧУРДАГЫ БИОКӨПТҮРДҮҮЛҮГҮНҮН АБАЛЫ**

Кыргызстандын аймагындагы өзгөчө корукка алынган аймактарды коргоо – азыркы учурдун негизги талабы. Макалада өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактырынын бири - Кыргыз-Ата мамлекеттик улуттук жаратылыш паркынын биотүрдүүлүгүнүн абалы, аны жакшыртуу, сактап калуу маселелери каралды.

Негизги сөздөр: Кыргыз –Ата жаратылыш паркы, парктын биокөптүрдүүлүгү, арчалуу токой, элдин жайыт катары пайдалануусу, жаратылыш комплексин сактоо.

**BIODIVERSITY CONDITIONS OF THE STATE NATIONAL NATURAL PARK OF
«KYRGYZ –ATA” IN NOWADAYS**

It is very important to protect specially nature places of the Kyrgyzstan. In this article described conditions of the specially protected place-State national, natural park «Kyrgyz –Ata”

Key words: Kyrgyz Ata Natural Park, the bio-diversity of the park, a pine forest and pasture use, and conservation of natural resources.

“Кыргыз-Ата” мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы өзгөчө экологиялык, геоботаникалык, жана фауналык баалуулуктарга ээ, арчалуу токойлордун кайталангыс жаратылыш комплексин сактоо максатында түзүлүп, корголуучу жаратылыш аймактарынын жаңы формасы катары эсептелинет. Мында пайдалануунун өзгөчө корголуучу режими орнотулган.

Жаратылышты коргоодо өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын бирикмесинин орду чоң мааниге ээ. Башкача айтканда, мамлекеттик улуттук жаратылыш жана биосфералык парктары, мамлекеттик коруктар, мамлекеттик заказниктер, эс алууга багытталган жаратылыш аянттары. Аталган категориялардын ичинен мамлекеттик улуттук жаратылыш парктары өзгөчө орунда турат.[6].

Азыркы учурда Кыргызстандын биоартүрдүүлүгүн, экологиялык, эстетикалык, илимий баалуулукка ээ болгон уникалдуу жаратылыш комплекстеринин жана орундарын сактоо максатында жалпы аянты – 947,0 миң га аянттагы Өзгөчө Коргоолуучу Жаратылыш Аймактарынын бирикмеси (ООПТ) түзүлгөн. Анын ичинде: 8 мамлекеттик улуттук жаратылыш парктары (241,3 миң га), 9 мамлекеттик коруктар (380,0 миң га), андан тышкары жалпы аянты 325,4 миң га болгон: 10 токой, 23 ботаникалык, 19 геологиялык, 2 бирдиктүү (комплексный) жана 14 мергенчилик (зоологиялык) заказниктер бар.

Анын ичинде “Кыргыз-Ата” улуттук паркы жалпы аянты 11172 га түзүп, андагы токой каптаган жерлери - 2974,9 гатүзөт. [7].

Аталган мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы Ош шаарынын түштүк-батыш тарабынан 75км аралыкта, Ноокат шаарынан 35км аралыкта, Ноокат районунун Кара-Кой капчыгайында жайгашып жана түндүк тараптан Ноокат токой-чарбасынын жерлери менен, чыгыштан, түштүктөн, батыштан мамлекеттик жер фонду менен чектешет. Деңиз деңгээлинен 2200-4000м бийик чектерде Алай тоо кыркасынын түндүк жантаймаларында жайгашкан. Улуттук парк аймагы негизинен эки чоң жылганын ичинде жайгашкан – Кара-Кой жана Мазар.

Токойлуу жерлердин тоолуу рельефи, бийиктик зонасы менен кескин айырмаланып турат. Аймактын негизги бөлүгүн байыркы палеозойэрасынын калдыктары түзөөрү

аныкталган. Алар топурактуу, чополуу, кремнийлүү, көп учурларда метаморфазалангандыгы менен айырмаланат. Чопо топурактардын, конгломераттардын неогендик катмарлары жайгашкан. Аймактын токой тилкесинин чектеринде түндүк жантаймасынын көпчүлүк бөлүгүнүн кыртыштары өсүмдүктөрүнүн өсүшү жакшы деңгээлде. Түштүк экспозицияларынын жантаймаларынын көпчүлүгү аскалуу, тик, көпчүлүк бөлүгүндө шагылы таштуу, топурактуу кыртышы начар.

Парктын аймагындагы климаттын абалы - тегиз жерлерден айырмаланып, тоолордо климат рельеф менен шартталган ар түрдүүлүгү, көптүгү менен мүнөздөлөт. Улам бийиктеген сайын абанын жана жер кыртышынын температурасы төмөндөп, белгилүү бир чекке чейин жаан-чачын көбөйүп, вегетация мезгили кыскарат.

Парктын аймагындагы абанын орточо жылдык температурасы 4,3 °С түзөт. Жай айы салыштырмалуу салкын, өзгөчө суук ай – январь -5,1 °С, эң ысык июнь айы 14-29 °С чейин жетет.

“Кыргыз-Ата” мамлекеттик улуттук жаратылыш паркын (МУЖП) сактоонун негизги максаты – республикадагы өзгөчө баалуу болгон биологиялык көп түрдүүлүгүн, арча токойлорун сактап, аларды коргоо жана калыбына келтирүү.

Улуттук парктын Кыргыз Республикасынын өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча мамлекеттик агенттиктин структуралык бөлүмү болуп саналат.[2].

Арчалуу токойлор зонасындагы калк суроо-талап менен пайдаланган негизги ресурстар жайыт, азыраак деңгээлде айдоо жерлери, бир аз чабындылар, ошондой эле токойлорду тазалоо иретинде алынган отун жыгачтары болуп саналат.

Мындан тышкары төмөнкү өрөөндүү зонанын калкынын жаратылышта эс алууга болгон керектөөлөрү жылдан жылга өсүүдө. Парктын рекреациялык зонасын өнүктүрүүгө жол тармагынын канааттандырылбаган абалын кошо алганда мүмкүнчүлүгүнүн жана тийиштүү базанын жоктугу кедергилик кылууда. Арчалуу токойлордо кыюуларга тыюу салынган мене, арчаларды кыюу дагы да уланып келүүдө.

Азыркы шарттарда потенциалдуу жогорулатуу жана токой ресурстарынын продуктуулугун арттыруу, токойлуу, зонанын калкын отундук жыгач менен камсыздоо проблемаларын чечүү максатында кайсы бир аянттарда отун багытындагы атайын токой өстүрүү жагын иштеп чыгып жана тийиштуу иш-чараларды жүргүзүү аркылуу чечүүгө болот. Ошондой эле жайыттар менен чабындылардын асылдуулугун алардын аянттарын кеңейтпей туруп, кандайдыр бир деңгээлде жогорулатууга болот. Токой каптаган аянттарды көбөйтүү экологиялык шарттарды, суу режимин жакшыртып, суунун жер үстүнө чыгышын азайтууга жана алардын кыртыш алдына кетишине ыңгайлуу таасир түзөт. Башкача айтканда, тоо бетиндеги токой өсүмдүк аянттарын көбөйтүү алардын туруктуулугун жогорулатып, сел агымдарынын болуу мүмкүнчүлүктөрүн азайтат.

«Кыргыз-Ата» мамлекеттик улуттук жаратылыш паркынын (МУЖП) аянттарынын биологиялык көп түрдүүлүгүн азаюусунун негизги септеринин бири - анда башаламан мал жаюу болуп саналат.

«Кыргыз-Ата» МУЖПнын аймагында жана ага жакын жайгашкан калктуу конуштардын жерлеринде бодо мал жана жандык улуттук парктын аймагында багылат. Арчалуу токойлорго жана башка өсүмдүктөргө малды башаламан жаюунун натыйжасында чоң зыян келтирилет. Райондун калкындагы малдардын саны жылдан-жылга көбөйүүдө. Анын айрым регионунда өтө жогорку чекке жеткен. Мал саны мындан ары көбөйсө, жаратылыш ресурстары кескин азаюуга дуушар болот. Ошондуктан, малды оң келди жая берүү парктын аймагына гана эмес, арчалуу зоналарга да чоң зыян келтирет. Аны жөнгө салуу биринчи кезектеги милдет болуп саналат.

Мындан сырткары, жетиле элек бадал-дарактарды мыйзамсыз кыюу токойдун сейректелишине алып келген. Айрыкча, токой зонасында жайгашкан калктуу конуштардын айланасында өскөн токойлордо, ошондой эле, мал жайлаган жана айыл-чарба өсүмдүктөрү өскөн жерлердеги токойлорго төмөнкү зонадагы калктуу конуштардын тургундары

убактылуу үйлөрдү тургузууда. Калк арасында жана жалпыга маалымдоо каражаттарында жаратылышты коргоо жөнүндө түшүндүрүү жана эскертүү иштери жүргүзүлүп жатса да, өз алдынча отун-жыгач даярдоо ушул күнгө чейин уланып келет. Көрүлгөн чаралар жетишерлик натыйжаларды бере албай жатат. Парктын арча токойлорунда кыюулар жана отун даярдоолор каралган эмес. Эгерде ошондой болгон күндө да жергиликтүү жашоочулардын отун сатып алууга чамасы жетпейт. Ошондуктан, алар ар кандай жолдор менен укукбузууларга барып, мыйзамсыз кыюуларды жургузушөт.

Улуттук парктын аймагындагы айдоо жерлери да бар, алардын аянттары туруктуу көбөйүп жатат. Аймакта жайлоолордун азайышынын эсебинен айдоо жерлер аянттарынын кеңейүүсү парктын биоартүрдүүлүгүнүн сакталышына терс таасир этүүдө. Бул тенденция парктын токой зоналарында да кездешип жаткан олуттуу коркунучтардын бири. Жалпылап айтканда, жергиликтүү калк кошумча продукция жана каражат табуу үчүн жайыттарды өз эркинче айдап жатышат.[1].

Флорасы жана анын ар түрдүүлүгү.

Өсүмдүктөр дүйнөсү улуттук паркта толук изилденип бүтө элек. 2007-2009-жылдары улуттук парктын кызматкерлери тарабынан парктагы өсүмдүктөр дүйнөсү такталып, 217 түрү бар экендиги аныкталган. Анын ичинен: бадал-дарактардын 21 түрү, өсүмдүктөрдүн 196 түрү аныкталып, алардын 14 түрү дары чөптөргө кирет. Азыркы убакта изилдөөлөр улантылууда. Өсүмдүктөрдүн толук изилдениши үчүн бул багытта илимий иштер улантылып, жылдын ар мезгилдеринде каралышы керек.

Негизинен бадал-дарактарданн: түркөстан арчасы (өрүк арча), жарым шар арча (сары арча), зераван арчасы (кара арча), суу тал, четин, чычырканак, шилби, ыргай, бөрү карагат, карагат, табылгы, ит мурун, чие жана башкалар кездешет.

Андан башка улуттук парктын ичинде жайгашкан КРнын УИАсынын Кара-Кой тажрыйбасынын аянтында башка жактан алынып келинген бадал-дарактардын 83 түрү эгилген. Азыркы убакта алардын 59 түрү биздин шартка ыңгайланышып, өсүп жатат. [3].

Фауна жана анын ар түрдүүлүгү.

Фауна жашаган негизги чөйрө – улуттук парктын токой жерлери болуп саналат. Ошондуктан, тоолуу токойлуу райондордун калкынын жашоо-турмушу аны курчаган айлана-чөйрөгө зыян келтирбей, жаратылыш ресурстарын сактоого, баарынан мурда токой жана башка токой өсүмдүктөрүн коргоого багытталышы керек. Анткени, жаныбарлар дүйнөсүнүн ар түрдүүлүгүнүн жашашы жана аны өнүктүрүү үчүн зарыл шарттар камсыз кылынганда гана жакшы натыйжа берет.

Фаунанын көп түрдүүлүк санын жана ар түрдүүлүгүн, алар жашаган жерлерди сактоо негизинде ишке ашаары талашсыз.

Акыркы 2006-2009- жылдардагы улуттук парк тарабынан “Кыргыз-Ата” МУЖП да жашаган жаныбарлар менен канаттуулардын ар кандай түрлөрүнүн саны такталды. Бирок, терең изилдөө убакытты талап кылат, бул парктын негизги милдеттеринин бири болуп саналат.

Токой фаунасынын белгилүү түрлөрүнөн: кирпичечендер жана жарганаттар, жырткычтардан: чөөлөр, карышкырлар, түлкүлөр, суусар, кашкулак, сүлөөсүн жолугат.

Таблица 1

Жаныбарлардын түрлөрүнүн 2008-жылы аныкталганы

№	Жаныбарлардын аталышы	Саны	
		Парк түзүлгөндөн бери аныкталганы	2008-жылы аныкталганы
1	Туркөстан сүлөөсүнү	8	10
2	Тоо теке	40-50	40
3	Каман	25-10	25
4	Түлкү	10-30	30

5	Суур	160-200	176
6	Суусар	3-5	5
7	Арыс чычкан	60-90	80
8	Коён	100-150	13

Канаттуулардан: бүркүт, ителги, улар, кекилик, көгүчкөн, бөдөнө, күкүк, үкү, үпүп, чабалекей, тоңкулдак, карга-кузгун, булбул, чыйырчык, таранчы, сагызган жана башкалар.

Ача туяктуулардан: каман жана эчки текелер. Мындан сырткары суур, кармултек, ондатр ошондой эле чычкан-келемиштер бар.[4].

Мындан сырткары парктын аймагында курт-кумурскалардын жана балыктын түрлөрү бар. Бирок алар начар изилденген.

Адамдардын чарбалык иштери кеңейип, барган сайын жогорулагандыктан тоолордо жапайы жаныбарлардын жашоо орду тарып баратат. Ошондуктан, азыр камандарды жана башка жырткыч айбанаттар менен канаттуулардын айрым түрлөрүн табуу жана учуратуу кыйын.

Өзгөчө корголуучу жаратылыштык аймактын шартында парктын аймагындагы уникалдуу жаратылыштык жана токойлукландшафттарды сактоо, жаныбарларын жана өсүмдүктөрүн, микроорганизмдердин, жер кыртышынын абалын аларды туура пайдалануу максатында, ошондой эле, ал жерде өскөн өсүмдүктөр дүйнөсүнө жараша төмөндөгүдөй тартипте зоналаштырылган:

1. *Өзгөчө корголуучу зона* – токой ресурстарынын табигый калыбына келүүсүн коруктун шартында фаунанын жана флоранын бири-бирине өз ара таасирин баалоо үчүн уюшулат. Бул зонага өтө чоң мааниге ээ болгон, уникалдуу байыркы токой массивдерин (жылгаларын) сактап калуу үчүн бөлүнгөн. Бул жерде чарбалык жана токой чарбалык, рекреациялык жана башка иш жүргүзүүлөргө тыюу салынат. Мүмкүн болушунча жаратылыштын табигый чөйрөсү сакталуусу менен өзгөчөлөнүп турат.
2. *Рекреациялык зона* – эмгекчилердин эс алуусун жана жер таануучу туризмди уюштуруу максатында уюштурулган. Аталган зонада жергиликтүү калк жана негизги айдоо аянттар жайгашкан, андан сырткары, эс алуучулар да салт боюнча ушул жерлерге токтошот. Ошондой эле, бул аймак туризмди өнүктүрүүгө багытталган.
3. *Токой-чарбалык зона* – арча токой зонада токой чарба түзүүнүн ыкмаларын жана жолдорун иштеп чыгуу. Мындай зонага бөлүүнүн максаты – токой чарбасы менен биргеликте иш алып барууга болгон мүмкүнчүлүгүн көрсөтүп, анын жетишкен көрсөткүчтөрүн пропагандалоо болуп саналат, ошондой эле, калктын эс алуусуна шарт түзөт. Бул жерде экскурсовод алып баруучулардын коштоосунда атайын түзүлгөн көрсөтмөлөрдүн негизинде автоунаалык, аттар менен жөө туризмдин түрлөрүнө уруксат берилет. [5].

Улуттук парктын ичинде жана анын чек арасында, ага жакын токой фондусунун аймагында калк жайгашкан жерлер бар. Негизинен алар парктын аянтынын түндүк тарабында жана анын чегинен сырткары жайгашуу менен биргеликте, райондун, парктын аймагына антропогендик жана экологиялык таасирлерин тийгизишет. Бул калк жайгашкан жерлерге: парктын аянтынын ичинде жайгашкан Калдай, Кара-Кой, Кураган айылдары, ал эми чегинен сырткары аймакта жайгашкан Буудайлык, Ичке-Тар айылдары кирет.

Парктын ичиндеги туруктуу жашаган калк төмөндөгүчө:

1. Калдай айылында – 25 үй-бүлөө жашайт;
2. Кураган айылында – 4 үй-бүлөө;
3. Кара-Кой айылында (лесхоз) – 2 үй-бүлөө

Паркта жана жалпы райондо жүргүзүлүп жаткан ар кандай жашоо-тиричилик үчүн жасалган иштердин натыйжасы жалпысынан токойго антропогендик таасирдин малды ашыкча жаюу, мыйзамсыз кыюу, жерди, жайыттарды мыйзамсыз пайдалануу сыяктуу

аянттардын азайышына түрткү берет, мунун өзү токойдун туруктуулугун өсүүсүн начардатып, улуттук партын экологиялык абалына терс таасирлерин тийгизип келүүдө.

Азыркы мезгилде паркты коргоо боюнча көрүлгөн чаралар жетишээрлик натыйжага бере албай жатат. Калк арасында жана жалпыга маалымдоо, жаратылышты коргоо темасында түшүндүрүү жана эскертүү иштери да алгыктуу эмес.

Корутунду:

“Кыргыз-Ата” мамлекеттик улуттук жаратылыш паркынын биологиялык көп түрдүүлүгүн: өсүмдүктөр, жаныбарлар жана микроорганизмдер дүйнөсүн сактап калуу, флора жана фаунанын түрлөрүн калыбына келтирүү, ошондой эле, парктын токой баскан аймактарын коргоо максатында төмөндөгүдөй тыянактарга токтолдук:

1. Улуттук парктын табигый жаратылышын, уникалдуу биологиялык көп түрдүүлүгүн сактоо чегинде алгылыктуу иш-чараларды жүргүзүү зарыл;
2. Фаунанын жана флоранын сейрек кездешүүчү жана жок болуп бараткан түрлөрүн аныктоо;
3. Антропогендик факторлордун арча токойлорго, өсүмдүктөргө, жаныбарларга, микроорганизмдерге тийгизген таасирлерин аныктоо;
4. Арчанын формалык түрлөрүн изилдөө, дендрологиялык жана рекреациялык участкаларду түзүүнү уюштуруу;
5. Арча токойлордун жаңылануусуна шарт түзүү менен аларды мыйзамсыз кыйып жок кылууну токтотуу үчүн арчалуу зонадагы калктуу конуштардын тургундарына электр энергиясын керектөөсү үчүн тарифтерди арзандатуу;
6. Улуттук парктын токойлорун санитардык илдеттерди туруктуу жүргүзүү менен рационалдуу пайдалануу үчүн иш-чараларды күчөтүү;
7. Мыйзамсыз ээлеп алган бардык жерлерди, өздөштүрүлгөн айдоолорду жана чабындыларды паркка өткөрүлүп берилүүсүн мыйзам чегинде тартипке салуу;
8. Парктын аймагында жер пайдалануунун бардык түрлөрүн аныктоо;
9. Калктын күнүмдүк керетөөлөрүнүн негизинде мыйзамсыз кыюуларды мыйзам чегинде жөнгө салуу;

Адабияттар:

1. **Ган, П.А., Чуб, А.В.** Арчовые леса Киргизии (состояние, значение, и методы восстановления) [Текст] / П.А. Ган, А.В. Чуб // Ф.-1987.-56с.
2. **Никитинский, Ю.И.** Заповедники южного Кыргызстана [Текст] / Ю.И. Никитинский // Ф.- 1994. С.1960-1964
3. **Шамшиев, Б.Н.** О пасты бескотоварчовых лесах Кыргызстана [Текст] / Б.Н. Шамшиев // Науч. тр. Вып. 256.-М. -МГУЛ.-1993.-с.90-92 **Токторалиев, Б.А., Шамшиев, Б.Н., Токторалиев, А.А.** Кыргыз-Атинский национальный природный парк и его проблемы. Экология, химия и технология. Сб. науч. тр. 1ч. Вып. 2, г.Ош: ОшГУ-1999.-129с.
4. **Токторалиев, Б.А., Шамшиев, Б.Н., Мурзакулов, С.С., Ааматов, Ы.К.** “Кыргыз-Ата” мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы (азыркы абалы, чечилбеч маселелери жана келечеги) [Текст] / Б.А. Токторалиев, Б.Н. Шамшиев, С.С. Мурзакулов, Ы.К.Ааматов // Ош: -2019.- С.3-95
5. **Шамшиев, Б.Н.** Экологические особенности территории Кыргыз-Атинского природного парка [Текст] / Б.Н. Шамшиев // Матер. междунар. научн. практ. конф. ОшГУ-1999.- С.268-272
6. **Энциклопедия, Кыргызстан**—Б.2001.-548с.